

KARIKATURADA TANQIDNING AXLOQIY CHEGARALARI

(“Mushtum” jurnali misolida)

Gulshoda Xusniddinova,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada karikaturadagi tanqidning axloqiy chegaralari “Mushtum” jurnalining hajviy yo‘nalishi misolida nazariy jihatdan o‘rganildi. Tadqiqotning maqsadi karikaturaning ijtimoiy ahamiyatini yoritish, tanqid va kamsitish o‘rtasidagi farqni tushuntirish hamda mas’uliyatli karikaturani baholash mezonlarini taklif etishdan iborat. Manbalarni qiyoslash, tahlil qilish va axloqiy baholash usullaridan foydalanildi. Jurnalning tarixiy faoliyatiga oid ochiq ma’lumotlar jurnalistika etikasi tamoyillari asosida ko‘rib chiqildi. Natijada beshta mezon taklif etildi: tanqidning jamiyat uchun ahamiyati, dalillarga tayanishi, inson qadr-qimmatiga hurmat, badiiy vositalarning muammoga mosligi hamda tasvirning nashr va tarqalish sharoiti. “Mushtum”ning tanqidiy an‘anasi ijobiy baholanib, uni rivojlantirishda stereotiplardan saqlanish, shaxsiy hayot daxlsizligiga hurmat bilan yondashish va tahririy mas’uliyatni kuchaytirish muhimligi ta’kidlandi.

Kalit so‘zlar: karikatura, satira, axloqiy chegara, jurnalistika etikasi, inson qadri, ijtimoiy tanqid, vizual ifoda, tahrir mas’uliyati.

Kirish

Karikatura – voqea va hodisalarga muallif munosabatini tasvir orqali qisqa va ta’sirchan ifodalaydigan matbuot janridir. Unda ayrim belgilar bo‘rttiriladi, shakllar o‘zgartiriladi va ziddiyatlar kuchaytirib ko‘rsatiladi. Bu usullar o‘quvchining e’tiborini muammoga jalb qiladi. Ammo tasvirning kuchli ta’siri muallifdan mas’uliyatni ham talab etadi. Chunki kulgili obraz insonning izzat-nafsiga tegishi yoki muayyan guruh haqida noto‘g‘ri tasavvur uyg‘otishi mumkin.

Karikaturaning axloqiy chegaralarini o‘rganishda ijodiy erkinlik va jamiyat oldidagi mas’uliyat birgalikda hisobga olinishi kerak. Tanqid muammolarni ochib berishi,

odatiy qarashlarni qayta ko'rib chiqishga undashi va mas'ul shaxslarning faoliyatiga savol qo'yishi mumkin. Biroq tanqidning keskinligi uning asosli ekanini anglatmaydi. Uni baholashda tasvir kimga yoki nimaga qaratilgani, qanday muammoni ko'targani va qaysi badiiy vositalardan foydalanilgani muhimdir.

“Mushtum” jurnali bu masalani milliy matbuot misolida o'rganish imkonini beradi. Milliy elektron kutubxona katalogida u o'zbek kulgi va hajv jurnali sifatida ko'rsatilgan [5]. Nashrning boshlanish sanasi 1923-yil deb qayd etilgan. Bu ma'lumot jurnalning tarixiy faoliyatini o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi [4].

Jurnal haqidagi ochiq manbalarda poraxo'rlik, ortiqcha rasmiyatchilik va loqaydlikni tanqid qilish uning asosiy yo'nalishlari sifatida tavsiflanadi. Shu jihatdan “Mushtum”ni jamiyatdagi kamchiliklarga e'tibor qaratadigan nashr sifatida baholash mumkin. Ammo jurnal faoliyatining umumiy ijobiy bahosi undagi har bir karikatura axloqiy jihatdan birdek muvaffaqiyatli ekanini bildirmaydi.

Tadqiqotning asosiy muammosi – jamiyat manfaatini himoya qilishga qaratilgan tanqid qachon shaxsni kamsitishga aylanishi mumkinligini aniqlashdir. Maqolada quyidagi savolga javob izlanadi: “Mushtum”ning ijtimoiy tanqid an'anasini ijobiy baholagan holda karikaturaning axloqiy jihatlarini qanday mezonlar bilan o'rganish mumkin? Ushbu yondashuv jurnalning foydali tomonlarini yoritish bilan birga, muallif va muharrirning mas'uliyatini ham muhokama qilishga qaratilgan.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot nazariy tahlilga asoslangan. Uning obyekti – “Mushtum” jurnali. Predmeti esa jurnalning hajviy yo'nalishi doirasida karikaturadagi tanqidning axloqiy asoslari va chegaralaridir. Tadqiqotda jurnal haqidagi kutubxona ma'lumotlari [5], uning faoliyatini yorituvchi materiallar [4] va Xalqaro jurnalistlar federatsiyasining jurnalistika etikasi bo'yicha global xartiyasidan foydalanildi [1]. Har bir manba qanday ma'lumot bera olishi hisobga olindi.

Kutubxona ma'lumotlari jurnalning nashr etila boshlagan vaqtini aniqlash uchun qo'llanildi. Tarixiy va tavsifiy materiallar uning ijtimoiy tanqid yo'nalishini tushunishga yordam berdi. Etika xartiyasi esa axloqiy baholash uchun asos sifatida olindi [1]. Undagi faktlarga hurmat, axborot va fikrni farqlash, shaxsiy hayot hamda inson qadr-qimmatini himoya qilish, kamsitishga yo'l qo'ymaslik va satira erkinligini saqlash tamoyillariga e'tibor qaratildi.

Tahlil uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda karikaturadagi shartli badiiy tasvir bilan haqiqiy voqea yoki xatti-harakat haqidagi da'vo o'rtasidagi farq ko'rib chiqildi. Ikkinchi bosqichda jurnalning ijtimoiy tanqid yo'nalishi jurnalistika etikasi tamoyillari bilan qiyoslandi. Uchinchi bosqichda karikaturani axloqiy jihatdan baholash mezonlari ishlab chiqildi. Bunda asosiy tushunchalarni tahlil qilish, manbalarni qiyoslash va axloqiy tamoyillar asosida baholash usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotda ishlab chiqilgan mezonlar “Mushtum” karikaturalarini tizimli

o'rganish va tahririyat amaliyotida mas'uliyatli tanqidni shakllantirish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Natijalar

Nazariy tahlil karikaturaning axloqiy jihatdan maqbul bo'lishi, avvalo, tanqid nimaga qaratilganiga bog'liqligini ko'rsatdi. Agar karikaturada jamiyat uchun muhim bo'lgan xatti-harakat, qaror yoki munosabat tanqid qilinsa, u muammoni jamoatchilik muhokamasiga olib chiqishi mumkin. Insonning muammoga aloqasi bo'lmagan tashqi ko'rinishi kulgi markaziga aylantirilsa, tanqidning mazmuni zaiflashadi. Bunday holatda o'quvchi muammoning sababiga emas, tasvirlangan shaxsning ko'rinishiga ko'proq e'tibor berishi mumkin.

“Mushtum” jurnalining poraxo'rlik va rasmiyatchilikni tanqid qilish an'anasini shu jihatdan ijobiy baholash mumkin. Bunday karikaturalarning ahamiyati mansabdorning tashqi qiyofasini kulgili ko'rsatishda emas, uning o'z vakolatidan qanday foydalanayotganini ochib berishda namoyon bo'ladi. Masalan, shartli karikaturada fuqaroning murojaati keraksiz hujjatlar orasida qolib ketgani tasvirlansa, bu holat idoradagi ortiqcha tartiblarning odamlarga qanday qiyinchilik tug'dirayotganini tushunishga yordam beradi.

Tanqidning axloqiyligi uning yumshoq yoki keskinligiga qarab belgilanmaydi. Keskin karikatura ham jamoat manfaatiga xizmat qilishi mumkin. Muhimi, tasvirda tanqid qilinayotgan xatti-harakat bilan ko'tarilgan muammo o'rtasidagi bog'liqlik aniq bo'lishidir. Shunda o'quvchi muallifning fikrini tushunishi, uning asoslarini

baholashi va u haqida mulohaza yuritishi mumkin.

Karikatura voqelikni aynan takrorlamaydi. Unda mubolag'a, ramz, kinoya va kutilmagan qiyoslardan foydalaniladi. Ammo tasvirning shartli bo'lishi undagi har qanday fikrni dalilsiz ifodalash mumkinligini anglatmaydi. Masalan, aniq bir shaxsning pora olayotgani tasvirlansa, o'quvchi buni uning hayotdagi xatti-harakati sifatida qabul qilishi mumkin. Shu sababli tahrir jarayonida badiiy ifoda bilan haqiqiy voqea haqidagi da'voni farqlash zarur.

Tahlil shartli qahramon va tanib olish mumkin bo'lgan shaxs tasviriga qo'yiladigan daliliy talablar farqlanishini ko'rsatdi. Shartli qahramon orqali muallif jamiyatdagi biror illatni umumlashtirib ko'rsatadi. Aniq shaxs tasvirlanganda esa karikatura uning obro'siga ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun tasvirda ism, yuz o'xshashligi, lavozim yoki boshqa tanituvchi belgilar mavjud bo'lsa, bildirilayotgan fikr tekshirilgan ma'lumotlarga tayanishi kerak.

Bu farq “Mushtum” karikaturalarini baholashda ham muhimdir. U jurnalning ijodiy erkinligini saqlash bilan birga, tanqid qanchalik asosli ekanini aniqlashga yordam beradi. Shartli qahramondan foydalanish muallifni mas'uliyatdan ozod qilmaydi. Aniq shaxsni tasvirlash esa uning aybini dalilsiz tasdiqlashga aylanmasligi lozim.

Karikaturada bir kishining xatti-harakati orqali kengroq ijtimoiy muammoni ko'rsatish odatiy usul hisoblanadi. Biroq bunday umumlashtirishda ehtiyotkorlik zarur [7]. Bir insonning xatosi butun guruhga xos xususiyat sifatida tasvirlansa,

karikatura noto‘g‘ri tasavvurlarni kuchaytirishi mumkin. Shu bois qahramonning kasbi, yashash hududi, jinsi yoki ijtimoiy mavqeyi tasvirga nima maqsadda kiritilganini baholash kerak.

Masalan, bir xodimning loqaydligini barcha shifokorlar yoki o‘qituvchilarga xos deb ko‘rsatish adolatsizlikdir. Shuningdek, qashshoqlik yoki nogironlikni kulgi sababiga aylantirish karikaturaning ijtimoiy ahamiyatini kamaytiradi. Tanqid insonning og‘ir ahvoliga emas, bu ahvolni yuzaga keltirayotgan, undan foydalanayotgan yoki uni yanada og‘irlashtirayotgan xatti-harakatlarga qaratilishi maqsadga muvofiq.

Ushbu yondashuv “Mushtum”ning tarbiyaviy ahamiyatini tushuntirishga ham yordam beradi. Hajv o‘quvchini mas’uliyatsizlik, insofsizlik va befarqlik haqida o‘ylashga undashi mumkin. Bunda tasvirlangan insonning qadr-qimmatini saqlash muhimdir. O‘quvchi qahramonning xatosini anglash bilan birga, uni tuzatish mumkinligini ham ko‘ra olishi kerak.

Tahlil asosida karikaturani axloqiy jihatdan baholash uchun beshta mezon taklif etildi:

1. Jamoat manfaatiga aloqadorlik – tanqid jamiyat uchun muhim muammoni ko‘tarishi;
2. Ma’lumotlarning asoslanganligi – tasvir orqali bildirilayotgan da’volar ishonchli dalillarga tayanishi;
3. Inson qadr-qimmatiga hurmat – insonni kamsitishdan, ayniqsa, himoyasiz guruhlarini kulgi obyektiga aylantirishdan saqlanish;
4. Badiiy vositalarning mutanosibligi – mubolag‘a, kinoya va boshqa usullar ko‘tarilgan muammoni ochishga xizmat qilishi;

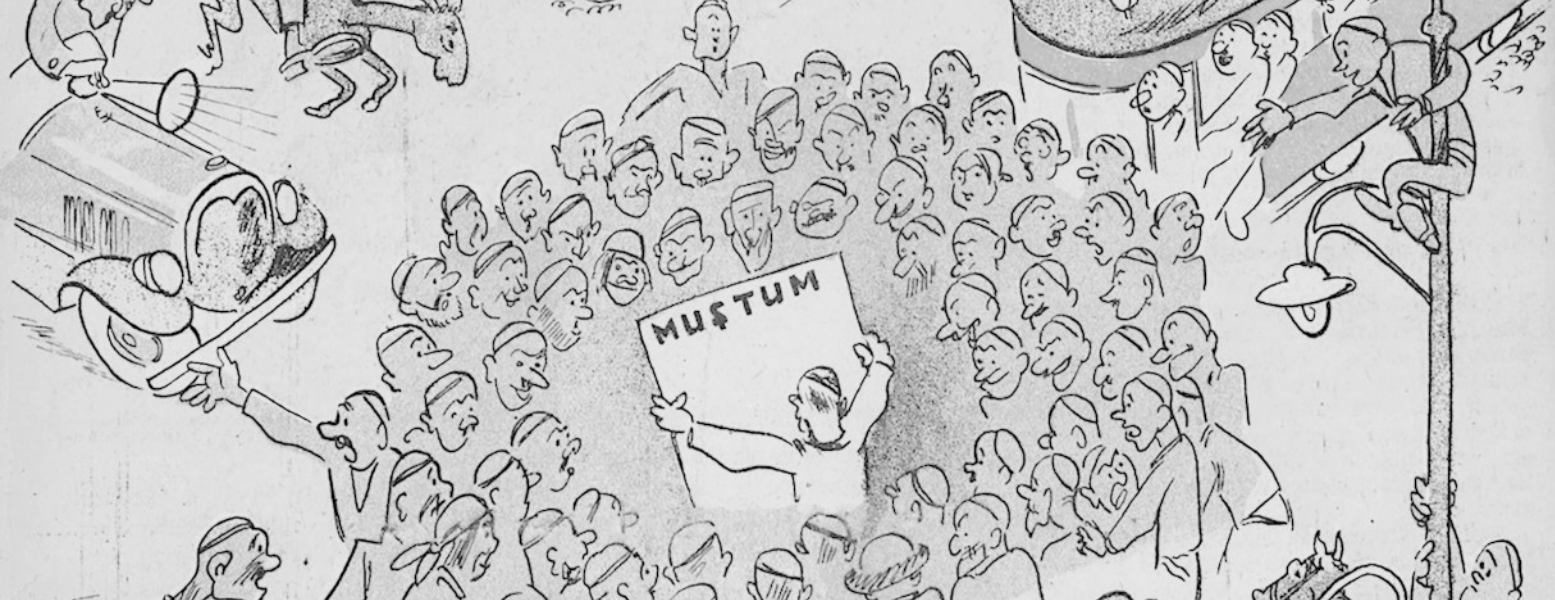
5. Nashr va tarqalish sharoiti – karikatura qayerda, qanday izoh bilan va qanday auditoriyaga taqdim etilishini hisobga olish.

Bu mezonlarni birgalikda qo‘llash karikaturaning yutuq va kamchiliklarini aniqroq baholashga yordam beradi. Ularning vazifasi tasvirga faqat “mumkin” yoki “mumkin emas” degan hukm chiqarishdan iborat emas. Mezonlar muallif va muharrirga tanqidning maqsadini aniqlashtirish, keraksiz kamsituvchi belgilarni olib tashlash va asosiy fikrni kuchaytirish imkonini beradi. Shu jihatdan axloqiy tahrir karikaturaning mazmuni va badiiy sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Muhokama

“Mushtum”ning ijtimoiy tanqid an’anasiga asosan ijobiy yondashish uning barcha materiallarini shartsiz ma’qullashni talab qilmaydi. Ilmiy yondashuv jurnalning foydali vazifalarini tan olish bilan birga, ularni amalga oshirish usullarini savol ostiga olishni ham nazarda tutadi. Nashrning kuchli tomoni ijtimoiy kamchilikni kundalik hayotga yaqin, esda qoladigan obraz orqali ko‘rsatish imkoniyatidir. Bu imkoniyatdan foydalanish sifati muallif mahorati va tahririy tanlovga bog‘liq.

Karikaturaning ijobiy ahamiyati murakkab muammoni ko‘rinarli qilishida namoyon bo‘ladi. O‘quvchi uzun izohsiz ham rasmiyatchilikning absurdligini yoki manfaatlar to‘qnashuvini anglashga yaqinlashadi. Biroq qisqa shakl muammoning barcha sabablarini qamrab olmaydi. Shu bois karikaturani voqelikning to‘liq izohi sifatida qabul qilish ehtiyotkorlikni talab

etadi. Tasvir muhokamani boshlashi mumkin, masalaning yakuniy hukmini esa dalillar va kengroq tahlil belgilaydi.

Tanqidiy jihatdan qaralganda, ijtimoiy muammoni faqat bitta “yomon odam” obrazi bilan tushuntirish cheklangan yondashuvdir. Muammo tashkilotdagi rag‘bat, nazorat, ish taqsimoti yoki javobgarlik mexanizmlari bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Karikatura ana shu aloqalarini ko‘rsata olsa, uning tahliliy salohiyati kuchayadi. Masalan, shartli rasmda bir xodimning dangasaligi bilan birga, natijasiz hisobotni mukofotlaydigan tartib tasvirlansa, tanqidning qamrovi kengayadi.

Bu yondashuv jurnalning ijobiy yo‘nalishini rivojlantirish uchun muhimdir. O‘quvchiga faqat aybdorni ko‘rsatish uning g‘azabini kuchaytirishi mumkin; muammoning qanday yuzaga kelishini ko‘rsatish esa tushunishga yordam beradi. Axloqiy jihatdan yetuk karikatura mas‘ul shaxsni javobgarlikdan ozod qilmaydi, lekin hodisani shaxsiy nafrat doirasida qoldirmaydi. Uning tanqidi sabab, oqibat va jamoat manfaatini bog‘lashga intiladi.

Axloqiy chegaralarni belgilashda o‘quvchining ranjishi yagona mezon bo‘la olmaydi. Har qanday jiddiy tanqid ayrim kishilarga yoqmasligi tabiiy. Agar material tekshirilgan asosga tayansa va ijtimoiy ahamiyatli muammoni yoritayotgan bo‘lsa,

noqulaylikning o‘zi uni axloqsiz qilmaydi. Aksincha, shunchaki kulgili bo‘lish ham tasvirni axloqiy jihatdan oqlamaydi. Baholash hissiy munosabatdan tashqari, mazmun va vositalarni tekshirishga tayanishi kerak [6].

“Mushtum” uchun muhim imkoniyatlardan biri milliy hajvning tanish obrazlari va nutq usullarini mas‘uliyatli vizual ifoda bilan uyg‘unlashtirishdir [2, 3]. Tanish ramz o‘quvchining anglashini osonlashtiradi, ammo vaqt o‘tishi bilan qolipga aylanishi mumkin [7]. Masalan, illatni doimo bir xil tashqi ko‘rinish orqali ifodalash axloqiy xususiyatni jismoniy belgiga bog‘lab qo‘yadi. Obrazlarni yangilash estetik yangilik bilan birga, aniqroq tanqidga ham xizmat qiladi.

Raqamli tarqalish jarayonida karikaturaning kontekstini saqlash alohida ahamiyat kasb etadi. Tasvir izohidan yoki jurnal sahifasidan ajratilganda uning ma‘nosi o‘zgarishi mumkin. Shartli sahna real voqea haqidagi xabar sifatida qabul qilinishi, eski material yangi vaziyatga bog‘lanishi ehtimoli mavjud. Shu sababli muallif, sana va zarur izohni ko‘rsatish tasvirning to‘g‘ri tushunilishiga yordam beradigan tahririy amaliyot sifatida tavsiya etiladi.

Biroq izohning mavjudligi tasvirning ichki muammosini avtomatik hal qilmaydi.

Agar rasmning asosiy hazili kamsitishga qurilgan bo'lsa, qo'shimcha matn uning ta'sirini to'liq o'zgartira olmaydi. Shu bois axloqiy tekshiruv e'lon qilishdan oldin kompozitsiya, ramz va sarlavhaning o'zaro munosabatini qamrab olishi kerak. Muharrir tasvirning asosiy fikri qaysi detal orqali berilganini va bu detal qanday ma'no anglatishini tekshirishi lozim.

Tahrir jarayonida ijodkorning niyati bilan tasvirning o'qilishi o'rtasidagi farq ham hisobga olinishi lozim. Muallif muayyan illatni tanqid qilmoqchi bo'lishi mumkin, lekin tanlangan belgi o'quvchiga boshqa ma'no yetkazadi. Materialni turli tajribaga ega hamkasblar bilan muhokama qilish bunday nomuvofiqlikni aniqlashga yordam beradi. Bu amaliyot ijodiy qarorni jamoaviy tekshiruvdan o'tkazadi va yakuniy mas'uliyatni aniqroq taqsimlash imkonini yaratadi.

Xulosa

“Mushtum”ning hajviy yo'nalishi karikaturadagi tanqidni ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'lab o'rganish uchun muhimdir. Jurnalning jamiyatdagi kamchiliklarni ko'rsatish an'anasini ijobiy baholash mumkin. Chunki u jamoat uchun muhim muammolarga e'tibor qaratadi. Bunda tanqidning kimga yoki nimaga qaratilgani hamda qanday badiiy vositalar bilan ifodalangani uning axloqiy jihatdan asosli bo'lishini belgilaydi.

Tadqiqot asosida taklif etilgan beshta mezon karikaturaning keskinligini saqlab, tanqidni aniqroq va adolatliroq ifodalashga yordam berishi mumkin. “Mushtum” faoliyatida ularni qo'llash jurnalning hajviy an'anasini davom ettirish va tahririy mas'uliyatni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar ro'yxati

1. Global Charter of Ethics for Journalists [Electronic resource] // International Federation of Journalists (IFJ). – Tunis, 2019. – URL: <https://www.ifj.org/who/rules-and-policy/global-charter-of-ethics-for-journalists> (murojaat sanasi: 03.10.2026).
2. Qodiriy A. Tanlangan asarlar. 3-jild. Hajviya va felyetonlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2017. – 360 b.
3. Muxamedov T. Zamonaviy o'zbek karikaturasi rivoji: albom-monografiya. – Toshkent: San'at, 2018. – 128 b.
4. В Ташкенте состоялась презентация первого – после возобновления выпуска – номера сатирического журнала “Муштум” [Электронный ресурс] // Kultura.uz : информационный портал. – 2022. – URL: https://kultura.uz/view_2_r_18174.html (дата обращения: 03.10.2026).
5. Муштум: Ўзбекистон кулги ва ҳажв журнали [Электрон ресурс] // Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi elektron katalogi. – Toshkent, 2024. – URL: <https://natlib.uz> (murojaat sanasi: 03.10.2026).
6. Belsey A., Chadwick R. Ethical Issues in Journalism and the Media. – London: Routledge, 2021. – 192 p.
7. Lamb C. Drawn to Extremes: The Use and Abuse of Editorial Cartoons. – Columbia: Columbia University Press, 2019. – 296 p.